

A FINNUGOR ROKONSÁGI ELNEVEZÉSEK RENDSZERE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1956. május 7-én tartott felolvasó ülésén

Tisztelt Akadémia!

Nagyon köszönöm azt a megtiszteltetést, hogy itt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályán mutathatom be a finnugor rokonsági nevek rendszeréről szóló dolgozatomat.

Ha a finnugorok rokonsági elnevezéseit az indoeurópai elnevezésekkel hasonlítjuk össze, akkor az előbbiekre jellemző az olyan elnevezések hiánya, mint 'fivér', 'nővér'; ezek helyén a legtöbb finnugor nyelvben két elnevezés áll, például a magyarban *bátyám* és *öcsém*, *néném* és *húgom*. A korkülönbség feltüntetése az osztályozásban, amely az egész rokonsági terminológián keresztül vonul, tehát a 'bátyám' ~ 'öcsém' kettősségével jellemzett rendszer sok más népnél is megtalálható.

A 'bátyám' ~ 'öcsém' kettőssége azonban egyáltalában nem az egyetlen jellemvonás, amely a finnugor rokonsági rendszert az indoeurópaiktól megkülönbözteti; sőt — mint látni fogjuk — nem is a legfontosabb.

Ha az októberi forradalomig eléggé elmaradott társadalmi viszonyok között élő finnugor népek rokonsági rendszerét megvizsgáljuk, akkor feltűnik egyrészt elnevezéseiknek nagy száma, másrészt pedig egy-egy rokonságnévnek sok különböző jelentése.

Így például az osztják¹ *ja* jelentése 'bátya', ezenkívül 'az apa öccse', azután 'az apa bátyjának a fia', sőt még az is, hogy 'mostohaapa'; egy másik szó, a *лѣ-χо* (*leχo*) még többféle, nagyon eltérő jelentésű:

1. a férjem öccse,
2. a férjem bátyjának a fia,
3. a mostohafiam (a mostohaanya szempontjából),
4. a néném fia,
5. az apám húgának a fia.

A finnugor rokonsági terminológiának ezt a különös sajátosságát idáig még

¹ Külön említés híján, az osztják szavakat a kazymi (Kaz.) nyelvjárási alakban idézem, mégpedig a „Geschichte des ostjakischen Vokalismus” (1950.) című és más műveimben használatos átírásban. Zárójelben () a néprajzkutatók számára egyszerűsített terminológiát is közlök.

nem sikerült megmagyarázni. Két figyelemre méltó kísérlet történt ezen a téren. Az első a finn KARJALAINENTŐL származik, aki 1912-ben egy terjedelmesebb értékes munkát írt „Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt” (FUF. XII, 207—95) címmel. KARJALAINEN abból indul ki, hogy az olyan elnevezéseknek, mint például *jaĵ*, egyetlen egyszerű „ősjelentés”-ének kellett lennie; s ilyet rögtön meg is állapít, a *jaĵ* számára a ’bátya’ jelentésben. A többi jelentését a szó — eszerint — névátvitel, illetőleg jelentésbővülés stb. útján nyerte. Azonban itt igen speciális jelentésekről van szó, úgy hogy ilyen közhelyek segítségével, mint jelentésbővülés, névátvitel, nem lehet megérteni, miért éppen ezeket a különleges fogalmakat jelölik így. Azt azonban, hogy itt nem lehet szó esetleges, másodlagos átvitelről, világosan megmutatja az ugyanazzal a műszóval kifejezett különböző jelentések állandósága a különféle, sőt egymással nem rokon nyelvekben. Így például a vogul So. *kaś* szónak pontosan ugyanazok az egyedi jelentései vannak meg, mint az osztják *jaĵ* szónak, amelyekkel pedig etimológiailag semmi kapcsolata sincsen. Ugyanez érvényes például a szamojédra és a tunguzra is. A műszavak különféle jelentéseivel kapcsolatban nyilvánvalóan számot kell vetnünk egy, a társadalmi szervezet által meghatározott objektív szükségszerűséggel.

KARJALAINEN kísérlete, amely csupán egyes elszigetelt elnevezésekből indul ki, s ezekből a mai finn ember nézőpontjából tetszés szerint ős- vagy alapjelentéseket állapít meg, éppen ezért sikertelennek bizonyult a jelenségek magyarázatában.

A második kísérlet szintén finn kutatótól származik, a szociológus és vallástörténész HARVÁTÓL, aki 1937-ben közölte a következő című tanulmányát: „Der Bau des Verwandtschaftsnamensystems und die Verwandtschaftsverhältnisse bei den Finnougriern” (FUF. XXVI, 91—120).

KARJALAINENNEL szemben, aki az elnevezések alapjául szolgáló társadalmi szervezetet egyáltalában nem vette figyelembe, HARVA, mint etnográfus, ennek szerepét világosan fölismeri és hangsúlyozza; munkája éppen ezért fontos lépést jelent előre a kérdés történetében. Őneki azonban nemcsak a rokonsági elnevezések rendszerét nem sikerült bemutatni, hanem gyakran egyes magyarázatai is helytelenek.

Így például az osztják *ánџи* szó többek között ’a bátyám felesége’ és ’mostohaanya’ jelentésű. HARVA a második jelentést a leviratussal magyarázza, vagyis azzal a szokással, amely szerint a fiatalabb fivér bátyjának halála után annak özvegyét feleségül veszi. HARVA szerint: [die Frau wird] „nach der Vermählung mit dem jüngeren Bruder ihres Mannes die Stiefmutter von dessen Kindern” (uo. 110). Ez rendben is van, csakhogy éppen nem magyarázza meg azt a különös dolgot, hogy miért hívom én és mindenki más őt az én mostohaanyámnak.

Mivel itt egy eléggé bonyolult rendszerről van szó, amelyet csak eredeti műszavaink kölcsönös összefüggéseit figyelembe véve tudunk megmagyarázni,

Nemzetségi rokonok
(Kazymi osztják)

nők

férfiak

šas-öpi:

- a. az apám nénje,
- b. az apai nagyapám nővére.

öpi:

- a. néném,
- b. az apám húga
- c. az apám bátyjának a lánya,
- d. távolabbi nemzetségbeli nőrokonom, aki nálam egy fokozattal idősebb.

apə|-ne:

- a. húgom,
- b. a bátyám lánya
- c. az apám öccsének a lánya,
- d. távolabbi nemzetségbeli nőrokonom, aki nálam egy fokozattal fiatalabb (vagyis a jaj elnevezésű rokonaimnak [az e pont alattiaknak] a lánya).

ewi: lányom.

χ_εIA-ne:

- a. a fiam lánya,
- b. az öcsém lánya,
- c. a bátyám fiának a lánya,
- d. az apsi elnevezésű rokonaimnak [a d pont alattiaknak] a lánya.

šatšasi: apai nagyapám.

aki:

- a. az apám bátyja,
- b. az apai nagyapám fivére,
- c. távolabbi nemzetségbeli férfitrokonom, aki nálam két fokozattal idősebb.

asi: apám.

jaj:

- a. bátyám,
- b. az apám öccse,
- c. az apám bátyjának a fia,
- d. mostohaapám,
- e. távolabbi nemzetségbeli férfitrokonom, aki nálam egy fokozattal idősebb.

— EGO (az én-pont) —

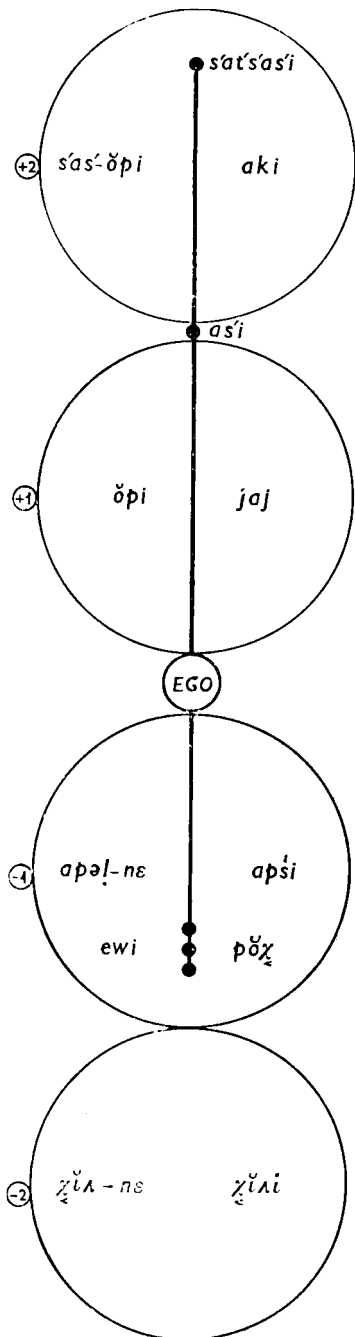
apsi, apəi:

- a. öcsém,
- b. a bátyám fia,
- c. az apám öccsének a fia,
- d. távolabbi nemzetségbeli férfitrokonom, aki nálam egy fokozattal fiatalabb, (vagyis a jaj elnevezésű rokonaimnak [az e pont alattiaknak] a fia).

pöχ: fiam.

χ_εIAi:

- a. a fiam fia,
- b. az öcsém fia,
- c. a bátyám fiának a fia,
- d. az apsi elnevezésű rokonaimnak [a c és d pont alattiaknak] a fia.

azért nem látszik célszerűnek, hogy itt különböző népek elnevezéseivel egyszerre foglalkozzam. Éppen ezért ezúttal csak egy nyelvre és egy népre korlátozódik előadásom, mégpedig a szibériai osztjakokra, akik egészen a napjainkig megőrizték régies életmódjukat, mind az anyagi kultúra területén mint vadászok és halászok, mind pedig a szellemi kultúra terén és a társadalmi szervezetükben. Ez annál inkább célravezetőnek látszik az én számomra, mivel én magam is éltem az osztjakok között, és társadalmi szervezetükkel is foglalkoztam.

Az osztjakok társadalmi szervezetét egészen napjainkig elsősorban az jellemzi, hogy számos apajog szerint megszervezett exogám nemzetségre oszlanak. Egy-egy nemzetség tagjai egy közös őstől származnak, aki azonban gyakran csak mitikus jellegű lény, úgyhogy a nemzetségtagok — a mi fogalmaink szerint — nem egy nagycsalád vérrokon tagjai. Aki házasodni akar, annak feleségét egy másik nemzetségből kell választania, azonban egyáltalában nem akármelyik másikból. A nemzetségek ugyanis két nagy exogám csoportra, phratriára oszlanak. Csak a másik phratriához tartozó nemzetségből szabad nőszülni.

Ennélfogva minden osztják férfi és nő a saját nemzetségén kívül még a két phratria egyikéhez is tartozik, és viseli a megfelelő phratria-megjelölést: a *pör*, illetőleg a *mós*, *mó's*-nevet, amely utóbbi etimológiailag a *magyar* szó előtagjával azonos. Az osztjakoknak ez a nemzetségi és phratria-rendszere a harmincas évekig nem volt ismeretes, mivel az osztjakok az idegenek előtt titokban tartották. A nemzetség osztják neve *sír*. Jóllehet ez a szó megvan a szótárakban, azonban nem a fontos társadalmi 'gens' (= nemzetség) jelentésében, hanem csupán más jelentéseiben, amelyek a vele etimológiailag rokon magyar *szér* szó jelentéseivel megegyeznek.²

A nemzetségnek a házasodásban játszott szerepén kívül gazdasági és kultikus funkciói is voltak: a halász- és vadászterületek nemzetségi tulajdonban voltak; az áldozati helyek, szertartások és a temetkezés alapja is a nemzetség szervezete volt.

A nemzetséghez való hozzátartozás az osztják rokonsági elnevezések beosztásának is az alapja. Az első táblázaton az én nemzetségi rokonaimat tüntettem föl. (A viszonyítás alapjául az Ego, vagyis az egyes szám első személy áll a középpontban). Felül a „nálam idősebb” rokonok állnak két fokozatban; lent a „nálam fiatalabb” rokonok ugyancsak két fokozatban; jobbról a férfiak, balról pedig a nők. A függőleges vonal az egyenesági rokonokat köti össze: az első fokozaton az apám áll, a második fokozaton pedig az apám apja. Az anya itt természetesen hiányzik, mivel ezen a táblázaton csak a nemzetségi rokonok szerepelnek, az anyának pedig más nemzetségből kell származnia.

² P.A.S. — DONN. 2297 J. *sír* ' ? suku, sukuperä, kanta | ? Geschlecht, Ursprung'.

A függőleges vonalon a lenti első fokozaton a fiaim és leányaim állnak. Hogy pedig a függőleges vonal lefelé miért nem ér el a második fokozatig, azt később fogjuk látni.

A függőleges vonalon álló nevek: 'valakinek a leánya, fia, apja, apai nagyapja' jelentésük tartalmában pontosan megfelelnek a mi kifejezéseinknek (csak a 'nagyapa' fogalma nincs differenciálva nálunk).

Annál sajtószerűsőbb a körben levő nem egyenesági rokonok elnevezéseinek jelentéstartalma; ezeket csak igen sokféle, eléggé különböző jelentéssel lehet lefordítanunk.

A *jaj* sokféle jelentéséről már szoltam. KARJALAINEN, mint említettem, ezeket az 'idősebb fivér' alapjelentésre kívánta visszavezetni.

A valóságban itt semmiféle jelentésbővülésről vagy névátvitelről nincs szó, hanem egy egészen világos összjelentésről: a *jaj* a 'nemzetségbeli férfirokon, aki egy generációval idősebb nálam, de nem egyenesági rokonom' (tehát nem apám). Minden egyes a táblán följegyzett jelentése és sok több jelentése csak az összjelentésnek a használatban létrejövő egyes esete (változata): a *jaj* tehát nem egyetlen rokon elnevezésére szolgáló név, mint *asi* 'apa', hanem a rokonok egy világosan körülhatárolt csoportjának tagját jelöli. A *jaj*-féle rokonaim egy nagy nemzetségben több tucatnyian vannak összesen: mégpedig az én bátyáim, az apám öccsei; továbbá pedig a két generációval idősebb nemzetségi rokonaimnak a fiai is: apám bátyjainak a fiai, az apám második és harmadik fokú unokatestvérei stb. Továbbmenve még az ebbe a generációba tartozó férfirokonaim, akiknek azonban csak igen távolról kell velem rokonságban lenniük, akiknek a vérrokonságát esetleg nem is lehetne megállapítani, de akik az én nemzetségemhez tartoznak. A *jaj* jelentéstartalmát még több ponttal is ki lehetne tölteni.

Balra áll az *öpi*, a *jaj* női megfelelője: 'egy generációval idősebb, nemzetségbeli nőrokon' (néném, az apám húga stb.).

Két fokozattal följebb áll az *aki* név; ez nem csupán az apám bátyjait jelöli, hanem a nemzetség minden férfi tagját, akik csak apámnál idősebbek, tehát az apai nagyapám öccseit, bátyjait stb. — kivéve az egyenesági apai nagyapámat. Ugyanezen a fokozaton áll a neki megfelelő női elnevezés is.

Az egy fokozattal fiatalabb *apsi* az öcsémet jelöli, valamint a *jaj* csoportjának minden gyermekét — tehát a mi fogalmaink szerint ismét számos rokonsági viszonyt, mint például unokaöcsémet többedzíglen.

Míg az eddig tárgyalt három fokozatban mindig az egyenesági és az oldalági rokonokat különböztettük meg, addig a legelső fokozatban ez a megkülönböztetés elesik. A *xiäi* (*xili*) ugyanúgy jelenti a fiú unokáimat, mint az öcsém fiait vagy egyáltalában minden *apsi* fiat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy egy végtelen tiszta, harmonikus rendszerről van szó, amely a nemzetségi rokonokat három ismertetőjegy szerint osztályozza: mégpedig aszerint, hogy az illető férfi-e vagy nő, hogy idő-

Nemzetségbeli férfirokonok és feleségeik
(Kazymi osztják)

śasi: az apám anyja.

imi:

- az apai nagyapám fivérének a felesége,
- az apám bátyjának a felesége,
- az aki elnevezésű rokonaimnak [a c pont alattiaknak] a felesége,
- az apai nagyapámnak (az apai nagyanyámon kívüli) többi felesége.

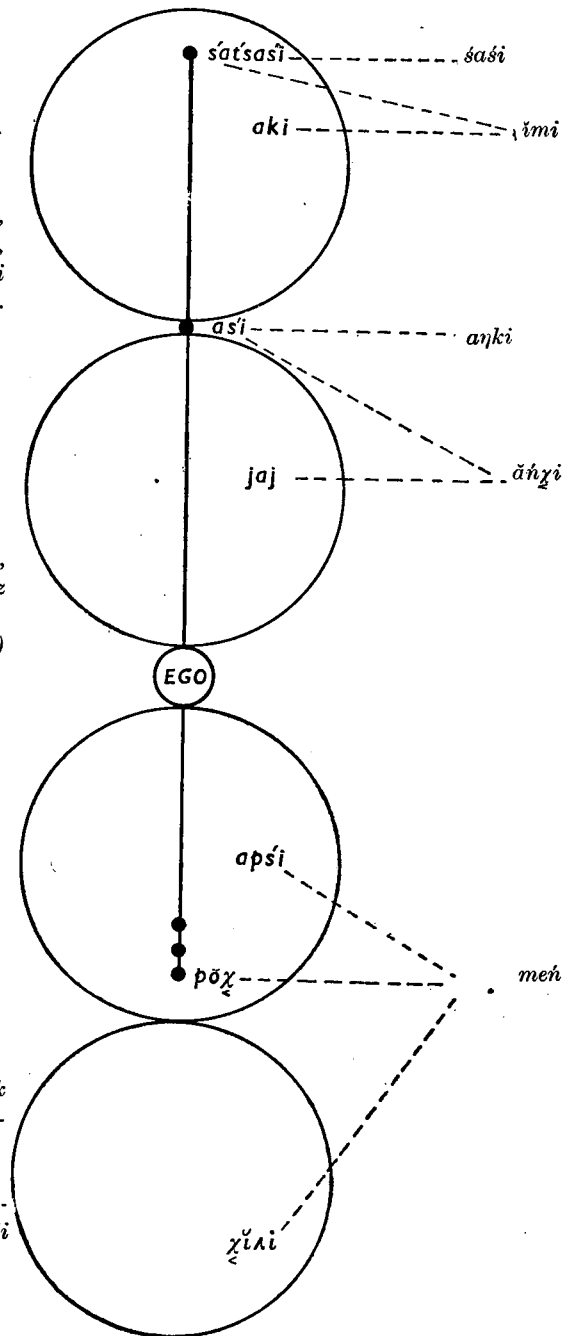
an̄ki: anyám.

ān̄xi:

- a bátyám felesége,
- az apám öccsének a felesége,
- az apám bátyja fiának a felesége,
- a jaj elnevezésű rokonaimnak [az e pont alattiaknak] a felesége,
- az apámnak (az anyámon kívüli) többi felesége,
- mostohaanyám.

meñ:

- a fiam felesége,
- az öcsém felesége,
- a bátyám fiának a felesége,
- az apsi elnevezésű rokonaimnak [a c és d pont alattiaknak] a felesége,
- a fiam fiának a felesége,
- az összes távolabbi két generációval fiatalabb nemzetségbeli férfi rokonomnak a felesége.

s e b b - e vagy f i a t a l a b b nálam (ezt két fokozatnyi pontossággal), illetőleg aszerint, hogy nekem egyenesági vagy oldalági rokonom-e. Ez az első pillanatra nagyon bonyolultnak látszó nyelvi rendszer teljesen megfelel az osztják társadalmi rendnek.

Ennek a társadalmi rendnek a megértésére be kell azonban még vonnunk a házassági rokonokat is. Ezek más nemzetségekből származnak, egymás között tehát nem kell semmiféle rokonsági kapcsolattal sem rendelkezniük.

A második táblázaton megtalálhatók a nemzetségbeli férfi-rokonaim és az ő feleségeik.

aŋki jelöli az apám feleségét, vagyis az anyámat,

śási jelöli az apai nagyapám feleségét.

Ennek a két asszonynak, akik egyenesági rokon viszonyban állnak velem, külön egyéni nevük van.

Három további név viszont már csoportosan jelöli a többi asszonyokat.

A *jaĵ*, illetőleg az első fokozatban levő valamennyi oldalági férfirokon feleségét *āŋĵi*-nak nevezik, az *aki* feleségét pedig *imi*-nek. Itt a férfiak négyféle rokonsági neve pontosan megfelel a nők négy nevének.

Egészen más a helyzet a fiatalabb fokozat férfiainak megfelelő három név esetében; ezeknek ugyanis csak egyetlen női név felel meg, a *meŋ*.

A *meŋ* tehát először is 'a fiam felesége', vagyis a menyem; továbbá 'az öcsém felesége', 'a bátyám fiának felesége', és 'minden *jaĵ* elnevezésű rokonom fiának felesége', azután pedig 'az unokámnak [a fiam fiának] a felesége', végül pedig 'minden *apsi* elnevezésű rokonom fiának felesége'.

Hogyan magyarázható az a tény, hogy az idősebbek számára négy asszony-elnevezésünk van, a fiatalabb fokozatok számára azonban csupán egy?

Már régóta ismeretes, hogy az osztjákoknál a férjnél levő asszonyok férjüknek bizonyos rokonai elől elleplezik arcukat és azokkal szemben egyéb, úgynevezett illem- és tabuszabályokat kötelesek megtartani.³ Így például az asszony eltakarja magát férjének i d ő s e b b férfirokonai elől, a fiatalabbak elől azonban nem. Férjének idősebb rokonaival szemben rendkívül tartózkodóan viselkedik az asszony; nem tegezi, hanem egyes szám harmadik személyben, ő-nek szólítja (ezt úgy mondják, hogy „fél nyelvvel beszélni”⁴) stb. Hasonlóképpen viselkednek a férfiak is a beházasodott asszonyokkal szemben. Például mindkét fiatalabb fokozat férfiainak feleségei eltakarják magukat én előlem és ő-t mondanak nekem. Ezek az asszonyok az én számomra mindnyájan tabuk. Különleges nevekkkel való megkülönböztetésük az én számomra nem szükséges, sőt céltalan, mivel ők az én számomra egyetlen

³ Ezeket a szokásokat és illemszabályokat azonban a fiatalabb generációk már leginkább nem követik.

⁴ Vö. W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung I, 282–3: *nenät ĵasen pelakna ħuyms* . . . : „at oməsət, teta ĵašta pītāmøn!” 'Die Frau sprach [zu ihm] mit halber Sprache . . . : „Er möge sich setzen, wir werden essen und trinken!”'

egységes kategóriát alkotnak, amelyeknek a neve is egységes : *meñ*. A *jañ*-nak a feleségei, illetőleg a bátyáimnak stb. a feleségei, az *añçi*-k, viszont nem takarják el magukat előlem, tegeznek engem, az én számomra tehát nem jelentenek tabut. Ha például a bátyám meghal, akkor megszokott dolog, hogy az özvegyét én vegyem feleségül a levirátusnak már említett szokása szerint. De még bátyámnak életében is szokásos dolog volt még a húszas években az Ego és az *añçi* között a barátságos, sőt bizalmas viszony kialakulása, különösen akkor, ha a *jañ* hosszabb ideig távol volt, például egy többhetes vadászúton.

Ez a barátságos viszony természetesen nem áll fenn a két generációval idősebb nőekkel szemben. Társadalmilag szükséges volt tehát az egy fokozattal idősebb férfiak asszonyát az összes fiatalabb, illetőleg a legöregebb férfiak feleségétől egy külön névvel megkülönböztetni. Továbbá : míg a két fiatalabb generáció esetében nem szükséges az egyenesági nemzetségi rokonaimnak a feleségeit (pl. a fiaim feleségeit) az én oldalági nemzetségi rokonaimtól megkülönböztetni [ezek ugyanis számomra mind tabuk voltak], természetesen meg kellett különböztetni külön névvel az apám feleségét, az anyámat, a többi egy generációval idősebb férfi asszonyaitól, akikkel a barátságos kapcsolatok az én számomra megengedettek voltak.

- Az osztjásoknál nem volt kötelező a monogámia, noha rendszerint csak egy feleségük volt. Én például följegyeztem egy medveünnepi színi jelenetet, amelyben egy férfi elénekli, hogy mikor haffogásra utazik, hogyan tépi egymás haját a két felesége (i. m. I, 174, II, 201).

Hogyan hívom tehát az apám második feleségét? Éppúgy, mint ahogy az egy fokozattal idősebb nemzetségbeli férfirokonaim közül egyrészt az egyenesági apámat, másrészt az oldalági *jañ* elnevezésű rokonaimat különböztetem meg, ugyanígy a beházasodott asszonyoknál ezt az egyenesági anyát, *añki*, és a sok nem egyenesági *añçi* különbségével jelölöm. Az apám második felesége számára nem szükséges külön nevet alkotnom, ő ugyanis belesik az *añçi* kategóriába („nem egyenesági”). Az apám második felesége azonban egyúttal (főleg az anyám halála után) az én mostohaanyám. A ’mostohaanya’ jelentés tehát teljesen szerves módon következik a rendszerből. HARVA magyarázata, amely szerint ez ’a gyermekeim mostohaanyja’ — ugyanúgy helytelen, akárcsak KARJALAINEN megjegyzése, amely szerint a két jelentés között semmilyen kapcsolat sem áll fenn. Valójában a két jelentés csak különböző megjelenési formája az összjelentésnek, amely megfelel a társadalmi valóságnak : ’a nálam egy generációval idősebb, nem egyenesági rokon nemzetségbeli férfiak felesége’.

A beházasodott asszonyoknak a nemzetségbeli asszonyoktól való megkülönböztetésére itt még be kell vezetni a „nem z e t s é g i r o k o n ~ h á z a s s á g i r o k o n” szembeállítását mint negyedik megkülönböztető jegyet.

Már beszéltem az elnevezések nagy számáról, amely a finnugor rokonsági terminológiára jellemző. Ez különösen érvényes a sógorsági (házassági) rokonok elnevezéseire.

Evvel kapcsolatban én (mint Ego) megkülönböztetem a k ö z v e t l e n házassági rokonokat, vagyis az én nemzetségi rokonaim férfiai és asszonyait (tehát anyámat, a néném és húgom férjét stb.) a n e m k ö z v e t l e n házassági rokonoktól, vagyis éppen ezeknek a közvetlen házassági rokonoknak a rokonsági körétől. Ez az ötödik és egyben az utolsó szembeállítás, amely azonban csak az esetek egy részében jelentkezik.

A németben ezen a területen két önálló elnevezés található a *Schwager* 'sógor' és a *Schwieger*, amelyek csak a szó első magánhangzójának váltakozása által különböznek egymástól; az összes többi idevágó viszonyt szóképzés vagy szóösszetétel útján fejezzük ki (tehát *Schwägerin* 'sógornő', *Schwiegermutter* 'anyós', *Schwiegervater* 'após'), illetőleg, ha szükséges, körülírás útján (*Frau des Bruders meiner Frau* 'a feleségem fivérének felesége').

A közvetlen házassági rokonok elnevezéseiről már a nemzetségi férfiak feleségeivel kapcsolatban beszéltem. Minden nemzetségbeli — akár idősebb, akár fiatalabb — asszonynak férjeire csak egyetlen közös elnevezés van, a *uon*; a jelentésüül gyakran megadott „v ő” tehát annak csak egy részjelentése.

A közvetett házassági rokonokat nem mind veszik figyelembe a rokonsági terminológiában, hanem csak három csoportjukat: az a n y á m, a f e l e s é g e m, illetőleg (ha az Ego nő) a f é r j e m rokonait. Ezek ugyanis olyan rokonok, akikkel szemben különösen fontos társadalmi relációi és közvetlen tilalmi vagy parancsai vannak az Egónak.

Nekem mint asszonynak, aki a férjem nemzetségébe házasodom be, külön elnevezésekre van szükségem a férjem nemzetségbeli rokonaira nézve. A férjemnél idősebb valamennyi férfit *aki*-nak nevezem; a fiatalabbak neve *λεχο* (*lecho*), a második fokozaton pedig: *χίλι* (*chili*).

Amíg a férfi a beházasodott asszonyokkal szemben mindkét fiatalabb fokozaton csak egy elnevezést használ, mindkét idősebb fokozatban pedig többet, a nőknél ez éppen megfordítva van. Ez azonban egészen következetesen megmagyarázható a föntebb tárgyalt szokásokból és kapcsolatokból: az asszony eltakarja magát a férj minden idősebb férfirokona elől, akár a férj bátyja, apja, vagy annak bátyja stb. Mindezekre a férfiakra, akik a két idősebb fokozaton vannak, az asszonynak csak egyetlen elnevezésre van szüksége, ez a tisztelt idősebb férfi számára használt általános elnevezés és az *aki*-val, mint idősebb nemzetségi rokonnal egybeesik.

A férjem fiatalabb férfirokonainál azonban másként áll a helyzet: itt már megkülönböztetem az egy fokozattal fiatalabb férfiakat (akikkel barátságos kapcsolatok számomra megengedettek) a két fokozattal fiatalabbtól, az unokagenerációtól, amelyiket egyszerűen a kiskorú generáció általa-

n o s, közelebbről nem differenciált nevével, a $\chi i A i$ szóval jelölök meg.⁵

A $\lambda \epsilon - \chi \rho$ tehát 'a férjemnek egy fokozattal fiatalabb nemzetségbeli férfi-rokona'. Ez a meghatározás azonban nem kielégítő. Ebbe ugyanis beletartozhatnának a férjemtől született saját fiaim is. Itt is ki kell tehát mondani, akárcsak az $a \eta k i$ -nak az $\acute{a} \eta \chi i$ -hoz való viszonyában, hogy a $\lambda \epsilon - \chi \rho$ „nem egyenesági rokon”. A $\lambda \epsilon - \chi \rho$ tehát mind nyelvi, mind társadalmi vonatkozásban az $\acute{a} \eta \chi i$ pontos megfelelője. Így tehát, amint az $\acute{a} \eta \chi i$ a 'mostohaanyát' is jelentette, a $\lambda \epsilon - \chi \rho$ is jelentheti természetesen a 'mostohafiút' is: ha ugyanis a férjemnek egy másik asszonytól már vannak fiai, akkor ezek épp az én számomra — mint nő számára — az én $\lambda \epsilon - \chi \rho$ -im.

Az előzőekben a $\lambda \epsilon - \chi \rho$ jelentéseit példának hoztam föl az egyes osztják rokonsági elnevezések jelentésének különbözőségére. Az ott megadott jelentésekből tehát már hármát megmagyaráztunk. A negyedik és ötödik jelentés azonban teljesen kiesik ebből a csoportból, hiszen ez a férjemnek a rokonait jelöli meg. Az, hogy a negyediknek és az ötödiknek egymással kapcsolatuk van, az az első táblázatról kiderül; az én nénémnek és az apám húgának ugyanis ugyanaz az elnevezésük van, az $\acute{o} p i$; tehát a fiaikat is egyformán kell hívnom. De miért a $\lambda \epsilon - \chi \rho$ névvel?

Már utaltam arra az osztják szokásra, hogy bátyja halála után annak öccse feleségül veszi annak asszonyát.

Egy másik, az osztjákoknál, de sok más népnél is elterjedt szokás a feleség nővéreinek a feleségül vétele, az úgynevezett *szororátus*.⁶ — Most tegyük fel, hogy az Ego nő. Ha a néném férjhez megy és az ő férje engem — még néném életében — második asszonyául, vagy első asszonyának halála után egyáltalában feleségül vesz, akkor a férjnek első házasságból származott fia, az én mostohafiam, amint láttuk, az én $\lambda \epsilon - \chi \rho$ -m. Mivel pedig a néném gyermekei iránt ez a kapcsolat potenciálisan mindig lehetséges és ténylegesen eléggé gyakori, illetőleg gyakori volt, a $\lambda \epsilon - \chi \rho$ állandó kifejezés a néném gyermekei számára.

Az elnevezések tehát nemcsak a mi rendszerünk számára egyedül mérvadó tényleges rokonságot, hanem a potenciális rokonságot is jelölhetik.

A férfit jelölő $\lambda \epsilon - \chi \rho$ pontos női megfelelője az $\acute{o} r - \eta \epsilon$ (*ort-ne*) 'a férj bátyjának a leánya', 'a néném leánya', 'az apa húgának a leánya' a többek között.⁷

Éppúgy, mint ahogy a nő különféle neveket használ a férfi rokonaira, ugyanúgy a férfinak is külön elnevezésekre van szüksége a nő rokonaira.

⁵ A $\chi i A i$ tehát azt jelenti, hogy 'nálam két generációval fiatalabb rokon', ahol azonban sem a nem, sem az „egyenesági” (oldalági) vagy a „nemzetségbeli házassági” rokonság szembeállítására nem játszik szerepet.

⁶ HARVA, FUF. XXVI, 112 kk.

⁷ KARJALAINEN, FUF. XIII, 225. — KARJALAINEN—TOIVONEN osztják szótárából hiányzik a szó!

A feleségének valamennyi férfitrokonát egyetlen névvel: az *űp*-pal jelöli; ez a szó a 'feleségem apját' is jelöli. De nincs pontszerű jelentése, mint a vele etimológiailag rokon magyar *ipá*-nak, hanem a feleségem bátyját és öccsét stb. is jelöli.

Az *űp*-férfiak feleségeit, tehát a feleségem anyját is *wontəp*-nak nevezem (*wontəp* 'a feleségem anyja', 'a feleségem bátyjának a felesége', 'a feleségem öccsének a felesége' a többek között). Az *űp* és a *wontəp* rokonaimmal szemben nekem mint férfinak egész sor tabu-előírást kell megtartanom.

Mivel az asszonyom nővérei nekem potenciálisan feleségeim, külön névre van szükségem rájuk is, ez lesz a *ki:li* (*kili*). Gyermekük közül a fiúkat *pőχ:λəη* (*poχləη*), a lányokat pedig *ew:λəη* (*ewləη*) névvel hívom. Ezek a gyermekek ugyanis az én potenciális mostohagyermekeim. Így mindkét szó ezenkívül jelöli (a mostohaapa számára) a 'mostohaafiú'-t, illetőleg a 'mostohaleány'-t is. A *pőχ:λəη* és az *ew:λəη* nevek nyilvánvalóan a *pőχ* 'valakinek a fia' és az *ewi* 'valakinek a lánya' szavak származékai egy *-ləη* képző segítségével, amely képző csak rokonsági elnevezésekkel kapcsolatban fordul elő, mégpedig az említett eseteken kívül még az apával és anyával kapcsolatban is. Tehát nyilvánvalóan a *m o s t o h a* -viszonyt jelöli, és a *-féle*, *-szerű* képzőkkel lehetne magyarra fordítani, így például *ew:λəη* olyan 'leányfélélem' ('leányomfélé'), vagyis: 'mostohaleányom'. Itt is a potenciális rokonság az elnevezés alapja.

Utolsó területként marad az *én a nyámé*. Itt is az anyám fiatalabb rokonai játsszák a főszerepet. Az anya öccsének különösen szoros kapcsolata van nénje gyermekeivel; ez olyan széles földön elterjedt jelenség, amelyet talán az anyajog szokásából magyarázhatunk. A kapcsolat itt mindenestre olyan erős, hogy 'az anya öccsei' csoportja számára nemcsak egy külön elnevezés áll rendelkezésünkre (*wortti*), hanem van egy az 'anya öccse nénjének gyermekeivel együtt' jelentésű *wortti-sat* szó is, ahol a *-sat* csak egy különleges komitatív jellegű gyűjtőnévképző; tehát a szó jelentése körülbelül ez lehetne: 'az anya öccse az övéivel (hozzátartozóival) együtt', és ezek az övéi (hozzátartozói) éppen nénjének a gyermekei.

Fontos rokonom az anyám húga is, aki ugyanis egyúttal apámnak potenciális felesége; az ő neve: *nij*. Ez is csoportos jelölés: így hívják 'anyám fiatalabb nőnemű nemzetségi rokonai'-t. Más osztják nyelvjárásokban ugyanebben a jelentésben egy összetétel található: Trj. *áj-əηki*, Kr. *áj-əηkə* ('az anyám húga' Trj. Kr., 'az anyám öccsének a leánya' Kr., 'mostohaanya' Trj.), szó szerint 'kisanya', vagyis 'mostohaanya'; itt is a potenciális rokonság az elnevezés alapja.

De ez a mostoha-viszony megfordított is lehet: apám halálakor anyám nővérének a férje feleségül veheti anyámat, úgyhogy akkor ő az én mostohaapám lesz. És ez az elnevezése is: Kaz. *jiw:λəη* (*jiwləη*) Kr. *jəytəη*, amely a Kaz. *ási* mellett szintén az 'apa' jelentésben használt Kaz. *jiw*, Kr. *jəy* szóból származik, annak a *-ləη* képzőnek segítségével, amelyiket éppen

a feleség nővérének gyermekeivel kapcsolatban ismertünk meg. A feleség megözvegyült nővérének feleségül vétele nemcsak jog, hanem társadalmi kötelezettség is volt, azért, hogy az özvegyet gyermekeivel együtt valaki eltartsa.

Az egyes elnevezések különböző jelentései — amelyek először érthetetlenek — maguktól megvilágosodnak, ha figyelembe vesszük a többi elnevezéshez való viszonyukat, és az egész rendszerüket is, valamint az alapul szolgáló társadalmi valóságot. Ezek a különböző jelentések az összjelentés mindenkori megjelenési formái.

Az osztják rokonsági elnevezések rendszerének azonban nemcsak erre a nyelvre és a finnugor nyelvekre általában van különleges jelentősége. Hasonló rokonsági névrendszerek tudvalevőleg sok más népnél is megtalálhatók.

Nyelvészeti szempontból az a kérdés is fontos, hogy a most bemutatott rendszer, amelyet osztályozó rokonsági rendszernek neveznek, vajon hiányos gondolkodásmódot, illetőleg az absztrahálásra való képtelenséget tükröz-e vissza. Ez ugyanis meglehetősen elterjedt nézet. A primitív népek eszerint a nézet szerint nem tudták a 'fivér' általános, absztrakt fogalmát megalkotni, hanem csak a konkrétabb idősebb, illetőleg fiatalabb fivér fogalmának egyes megjelöléseit. Így például a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft című folyóiratban (IX [1956.], 276): „Im Wortschatz [geht] der Weg von der konkreten Einzelbenennung zu komplexen Begriffen (Beispiel: 'älterer Bruder' und 'jüngerer Bruder' ist älter als 'Bruder').”

Az ismert etnológus, RICHARD THURNWALD a „Die menschliche Gesellschaft” (1932.) című könyvében így nyilatkozik: „Der Fortschritt vom klassifikatorischen Verwandtschaftssystem zum Rechnen nach Graden der Blutsverwandtschaft stellt einen Fortschritt in der analytischen Richtung des Denkens dar” (II, 172).

A valóságban az „európai” rokonsági rendszer is egyféle osztályozáson alapul, csakhogy egy más nézőpontra nyugvón. Az az absztrakció, amely a *ja* név alapjául szolgál, nyilvánvalóan sokkal bonyolultabb, absztraktabb, mint az, amelyik az 'öcsém' és 'bátyám' fogalmát (vagyis ugyanannak a szülőnek a fiait) egyetlen 'fivérem' kifejezéssel foglalja össze.

Tévedés volna azt gondolni, hogy ezek a népek nem lennének képesek szükség esetén a pontos vérrokonság fokát is megkülönböztetni. Úgy, ahogy a mai magyarban már csak egyszerűen 'sógor'-ról beszélünk, de ha a szükség úgy hozza, akkor pontosabban is meg tudjuk magyarázni, hogy a 'feleségem fivéréről' vagy pedig 'a nővérem férjéről' van szó ez a körülírási lehetőség megvan az osztjákban is. A különféle *ja* elnevezésű rokonaim között az apám fiát külön is meg tudom jelölni, ha azt mondom: *уца жiw-пóж*, vagyis 'az apám idősebbik fia', illetőleg 'az én bátyám'. Az ilyen összetett és körülírással szóalkotásoknak azonban általában csak alkalmi, kiegészítő jellegük van.

Nyelvészeti szempontból az is fontos, hogy a KARJALAINEN által tisztán spekulatív úton megállapított „alapjelentés” helytelennek bizonyult. Az elnevezések elszigetelt tárgyalása nem vezet semmilyen eredményre sem. Az elnevezéseknek ugyanis elszigetelten nincs világos, értelmes jelentésük, hanem megfoghatatlanul differenciáltan tűnnek elénk, mintegy „jelentés-káoszt” alkotva.

Rendszerként viszont, tehát kölcsönös vonatkozásaikba beleállítva, világos jelentéssel, összjelentéssel rendelkeznek. Az összjelentés pedig — amint azt ennek az összjelentésnek a különféle népeknél való előfordulása mutatja — ősrégi eredetű és ősrégi rokonságrendszeren alapul.

Az eddigi munkák egyes és biológiailag pontosan meghatározható rokonsági fokozatokból indultak ki, és ezeknek az elnevezéseit kutatták. A biológiai, tehát minden ember számára azonos rokonsági fokozatokat azonban a különféle nyelvekben a rokonsági elnevezésekkel nagyon eltérő módokon foglalják össze. Csak arra a különbségre szeretném a tisztelt hallgatóságot emlékeztetni, hogy a németben például a bátyámat az én öcsémmel foglalja össze egy fogalomná a *Bruder* szó, az osztjákban pedig az apám öcséivel és más idősebb férfirokonokkal együvé a *jaj* szó. A biológiai kapcsolatokból kiindulva, a *jaj* szó négy-hat egészen különféle rokonsági fokozatot jelöl meg.

Az egyes nyelvekben meglevő rokonságnév-rendszer megértésére nem szabad a biológiai alapon nyugvó fogalmakból kiindulni, hanem a t á r s a d a l m i l a g meghatározott elnevezésekből.

Sajátságos módon ezt idáig a polgári etnológusok nem értették meg, mint ahogy ezt a „bátyám ~ öcsém” elnevezések használatának és az egész úgynevezett osztályozó rokonsági rendszernek az eddigi magyarázatai világosan mutatják. Így például THURNWALD erről ezt mondja az 1949-ben megjelent „Die Familie der Wildbeuter und der Frühzeit”⁸ című cikkében: „A gyermekek nevelése főként abban áll, hogy őket a felnőttek utánzására ösztönzik. Ez pedig részben a nagyszülők által történik, részben meg a korban legközelebb álló idősebb gyermekek által (innen származnak a külön megjelölések az idősebb és a fiatalabb testvérek számára).”⁹

THURNWALD azonban teljesen elfeledkezik arról, hogy ezek a nevek egyáltalában nem az „idősebb” és „fiatalabb testvér”-eket jelölik, hanem egész csoportokat, amelyekhez ezek tartoznak, és ezeknek a csoportoknak csupán egy részét képviselik, továbbá arról is, hogy ez a beosztás éppen nemcsak a közel egykorú testvérek között fordul elő, hanem olyan rokonok között is, akik az apánál fiatalabbak, illetőleg idősebbek, itt aztán a gyermeki lelkivilágnak egyáltalában semmilyen szerepe sem lehet; végül pedig azt is szem

⁸ Gegenwartsprobleme der Soziologie. Alfred Vierkandt zum 80. Geburtstag. Potsdam, 1949. 197.

⁹ Az én kiemelésem. — W. S.

elől téveszti, hogy az ő magyarázata nem alkalmas a csoportelnevezéseknek a tabuisztikus és házassági csoportokkal való meglepő megegyezésének megvilágítására. A *jaj* és más hasonló elnevezések a társadalmi szervezet számára fontosak, hogy segítségükkel mindenki tisztában lehessen a saját, többnyire igen bonyolult kötelezettségeivel és jogaival.

Mivel pedig a most ismertetett rokonsági rendszer és az ezt visszatükröző osztályozó terminológia nem egynejű (monogám) alapokon épül, a bécsi katolikus etnológus iskola el akarja bagatellizálni. Így például SCHMIDT páter és KOPPERS a „Der Mensch aller Zeiten” című munkájukban ezeket az elnevezéseket a gyermektől kiinduló hangfestő jellegű szavaknak (*Lallwörter*) igyekeznek feltüntetni. Szerintük [ist es] „also deutlich, dass der erste Ursprung dieser Laute vom Kind selbst ausgeht, das sicherlich keine Absicht und Möglichkeit hatte, einen klassifikatorischen Sinn hineinzulegen; vielmehr können diese Ausdrücke nur aus den Verhältnissen der Sonderfamilie hervorgegangen sein” (141).

Az általam példának felhozott szavak azt mutatják, hogy először is, itt nem a *papa, mama, ata* típusú gyermekszavakról van szó; másodsor meg azt, hogy nem is arról van szó, amit SCHMIDT páter később mond, tudniillik, hogy ezek a nevek egy-egy tisztelt idősebb személy kedvéért történt alkalmi névátvitelek vagy jelentésbővülések termékei lennének.

Így például a németben is mondhatjuk alkalmilag idősebb idegen asszonyoknak, hogy *Mutter* vagy *Grossmutter* anélkül, hogy ebből a rokonsági rendszerünkre vonatkozóan bármilyen következtetéseket is lehetne levonni. Az osztjában viszont nem egyedi esetekről van szó, és nem is csak az idősebb rokonokkal kapcsolatban, hanem a fiatalabbal kapcsolatban is, hogy például csak a nemzetségbeli asszonyrokonok idősebb és fiatalabb kor szerinti megkülönböztetésére utaljak.

A bécsi iskolának az a kísérlete, hogy az osztályozó rokonsági terminológiát ingadozó jelentésű alkalmi gyermekszókra vezesse vissza, nyilvánvalóan teljesen elhibázott.

Nem feladatom, hogy itt most a fentieknek a család és a rokonsági elnevezések történetében adódó következményeiket részletezzem, nem is érzem magam ebben illetékesnek, mindössze a kérdés további lehetőségeire szerettem volna felhívni a figyelmet.